

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

НӨКИС ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИЙХЫНАН

(1991-2005-жыллар)

З.Б.Есназарова – тарийх илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Қорақалпоғистон, мустақиллик, ислохотлар, пойтахт Нукус, маъмурий марказ, урбанизация, саноат, шаҳар қурилиши.

Ключевые слова: Каракалпакстан, независимость, реформы, столица Нукус, административный центр, урбанизация, промышленность, градостроительство.

Key words: Karakalpakstan, independence, reforms, capital Nukus, administrative centre, urbanization, industry, science, town-planning.

Өзбекстанның қалалар системасында Қарақалпакстан Республикасы пайтахты Нөкис қаласының айрықша статусы хәм роли бар хәм 2002-жыл 8-майда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң Нөкис қаласының 70 жылығына таярлық хәм оны байрамлаў хәққындағы қарары айрықша әҳмийетке ийе. Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И.А.Каримов өз сөзинде көп миллетли Нөкис қаласы бүгинги күнде бийтәқрар көринис пайда етеди, биз оны ири санаат кәрханалары, илим хәм мәденият орайы, дослық-туўысқанлық қаласы деп есаплаймыз. Әлбетте, оны бундай деп тәрийиплеў ушын ол өзиниң бекем турмыслық тийкарына ийе.

Нөкис қаласы мәмлекетимиздиң экономикалық хәм социаллық раўажланыўына қосқан ылайықлы үлесі, қыйын экологиялық шараятларда турмысымыздың көплеген салаларында жоқары нәтийжелерге ерискени, елимизде жасап атырған барлық миллетлер менен халықлар арасында дослық хәм татыўлықты бекемлеў, миллий кәдириятларды қәстерлеп сақлаў хәм байытыў, жас әўладты ўатанға муқаббат хәм садықлық руўхында тәрбиялаў ислеринде қала халқының әмелге асырып атырған үлкен жумыслары ушын және де 70 жыллығы мүнәсибети менен 2003-жылы 11-сентябрьде «Дослық» ордени менен сыйлықланды.

Усы көзқарастан алып қарағанда Нөкис қаласының тарийхы хәм оның пайтахт сыпатында қәлиплесиўи, сондай-ақ, ғәресизлик жылларындағы тарийхын үйрениў актуал машқалалардың бири болып табылады [1].

Нөкис қаласының пайда болыўы XX әсир даўамында жедел раўажланыў дәрежесине жетти. Ғәресизлик жылларында Өзбекстанның ең алдыңғы раўажланған қалаларының бирине айланды, барлық орынларда қурылыс ислери, абаданластрыў ислери әмелге асылды, илим хәм мәденияттың жаңа орайлары пайда болды. Өтмиште Нөкис қаласы сиясий хәм экономикалық орай сыпатында пайда болған, сондай-ақ қорғаныў стратегиялық әҳмийетке ийе болған қорған, бақлаў орны ўазыйпасы сыпатында қәлиплескен. Нөкистин қала сыпатында қәлиплесиўинде саўда-сатық, кәсип-өнерментшилик, ислеп шығарыў тийкаргы роль ойнаған болса, кейиншелік оның раўажланыўына санаат хәм транспорттың раўажланыўына байланысly административлик ўазыйпаларды орындаў үлкен тәсир тийгизген. 1932-жылы 1- апрельде бурынғы аўқам СССР ВЦИК Президиумы қарары менен Нөкис

Қарақалпакстан АССРның пайтахты етип тастыйықланды. Нөкис қаласы Республиканың экономикалық, сиясий хәм мәдений орайы сыпатында белгили болды [2]. Нөкис қаласының тарийхын изертлеўдиң тийкаргы бағдарларының бири бул урбанизациялық процесслерди алып қараў, зәрүрли процесс екенлиги нәзерде тутады.

Урбанизация тараўында хәзирги аймақлық раўажланыў сиясатын төрт басқышта көрип шығамыз, тийкарынан пайтахт, аймақлық, ўәлият ишиндеги раўажланыўдың түрлери [3]. Белгили болғанындай, барлық қала хәм посёлкалар бир ўақыттың өзінде бир қыйлы дәрежеде раўажланыўы мүмкин емес, сол себепли хәр бир аймақлық зонада белгили раўажланыў орайларын таңлап алыў зәрүрлиги туўылады.

Бундай жағдай қала хәм республикадағы қыйын сиясий, социаллық-экономикалық раўажланыўдың қыйыншылығы менен анықланатуғын еди. Бул дәўирде Нөкис сиясий ўақыялар орайына айланды. Мысалы, 1990-жылы 14-декабрьде Нөкис қаласында болып өткен ҚҚАССР Жоқарғы Совети IX сессиясында Өзбекстан Республикасы курамында Қарақалпакстан Республикасы ғәресизлиги хәққында қарар қабыл етилди [4].

Административлик басқарыў системасында көрсетилген бул жаңалықлар социал-экономикалық раўажланыў процесине хәм басқарыўға тәсир ететуғын еди. Мысалы, 1990-жыллар қарсаңында Нөкис Өзбекстанның ең ири қалаларының бири еди. 1990-жылы қаланың социал-экономикалық жағдайы бир қанша аўырласты. Төмендеги мағлыўматларды алып қарайық: 1990-жылдың январь-март айларында экономиканың барлық тармақларындағы процент көрсеткишлер 1989-жылдағыға қарағанда төмен еди. Қаладағы тийкаргы кәрханалардың ахўалы жақсы емес еди. Мысалы, жүк тасыўдан түскен таксопарк дәрәматы 697,5 мың сўмды қурайтуғын болса, 1989-жыл менен салыстырғанда дәрәмат 17% төмен еди. Қарақалпакстан электр тармақлары капитал қурылысы жобалары – 87% ке, ССО «Арал суў қурылысы» – 79% ке, «Ресағарқурылыс» бирлеспеси – 57% ке, «Катта ағар ЖБИ» – 32% ке орынланғаны мәлим [5].

Бул тараў бойынша 1994-жылға келип сезилерли илгерилеўлер бақлана баслады. Усы жылға келип қалада 480 ге жақын көшелер абаданластырылған, 7 киши район, 3 халық посёлкалық кеңес бар еди. Қала халқы оның этирапын қосып есаплаганда 250 мың адамға жетти. Жеке турақ жайларды қурыў басланды:

1994-жылдың 8-айында 1025 пукара жер учаткасы ушын арза берди, соннан 979 ы улыўма муғдары 71,5 болған жерди алыўға муўапық болды. Нөкис 310 км водопровод тармақларына, 267,5 км энергетика хәм байланыс кабельлерине, 89 км ыссылық трассасына, 517 км газопровод трассасына, 258 км асфальтланған көшелерге ийе болған қала еди [6].

1992-жылы 18-майда Нөкис қаласы халық депутатлары Кеңесиниң XI сессиясы шақырылды, сессияда Ш.Уснатдинов Нөкис қаласы ҳәкими етип сайланды. Усындай қыйын, қурамалы дәўирде (1991-1994-жж) «Гөне қала хәм Темир жол вокзалын» бирлестириўши троллейбус линиясы хәм троллейбус депосы, Нөкис кабель заводы, ун комбинаты, РК-1 пуў қазанының биринши гезеги, 422 оқыўшы орнына ийе болған 9-санлы орта мектеп имараты, «Қызкеткен» посёлкасында 260 орынлы мектеп, 13-санлы аптека, қан қуйыў станциясы сыяқлылар қурып иске түсирилди. Сол дәўирде «Катекс» тоқымашылық комплексиниң қурылысы даўам еттирилип, 1993-жылы «Катекс» тоқымашылық комбинаты иске түсирилди. 1994-жылы 17-октябрьде халық депутатлары Нөкис қаласы Кеңесиниң нәўбеттен тысқары сессиясы болып, Нөкис қаласының социал-экономикалық раўажланыўының тийкаргы бағдарларына баҳа берилди хәм басқарыў, хожалық жүргизиў тараўындағы реформалардың барысы көрилип шығылды. Усы дәўирде Нөкис қаласының раўажланыўында унамлы өзгерислердиң болғанлығы анализ етилди. Мысалы, бул бойынша төмендеги фактларди алып қараўға болады. 1994-жылы 1-августқа дейин Нөкис қаласында 231 объект мәмлекет қарамағына шығарылды хәм басқа мүлк формаларына өткерилди. Солардан 33 и акционерлик жәмийет, 25 и жәмәәтлик, 171 и жеке мүлклер болды, 231 объекттен 120 шөлкем банкта өз есап-китабына ийе есап бетлерин ашты солардан 47 си патент алды [7].

Айырым өзгерислерге қарамастан экономикада түпкиликли өзгерислер көзге тасланбады. 1997-жылы Хәкимият органлары қарары менен қалада меншиклестириў бойынша бир қатар илажлар әмелге асырылды. Мысалы, 1996-жылы тек Нөкис қаласында 427 объект хәм кәрханалар меншиклестирилди, соннан 90 акционерлик, 83 мәмлекетлик, 252 жеке, 2 шериклик кәрханалар еди, 1997-жылға келип бундай объектлер саны 453, 1998-жылы болса 599 ға жетти.

Бирақ, қаладағы кәрханалар ислеп шығарыў хәм экономикалық қуўаты бир қанша төмен еди. 1997-жылдың өзинде олардың дебитор қарызлары 475 млн. сўм, кредитор қарызлары болса 7 млрд. сўм болған еди.

1990-1991-жыллар менен салыстырғанда санаат өнімлериниң айырым түрлеринде ислеп шығарыў 50-90 процентке шекем кемейди. Буған мысал ретинде, сүт өнімлерин ислеп шығарыў 87 процентке, гөш өнімлери 37 процентке кемейген. Сондай-ақ, қурылыс материалларын ислеп шығарыў бойынша мүмкиншиликлер де жетерли дәрежеде болған жоқ. 1991-1992-жыллары 36 мың тоннаға шекем хәк шығарған, «Мрамор» заводында мрамор плиталарын ислеп шығарыў да дерлик 60 процентке дейин азайған. «Нөкисвинзаводы» АЖ де 1991-жылы 530 мың дана спиртли ишимликлер шығарылған болса, бул

көрсеткиш 1999-жылда тек 192 мың дана болып, өним ислеп шығарыў 64 процентке кемейген. Пиво ислеп шығарыў улыўма тоқтады. Тийкарынан, барлығы бюджетке өзиниң унамсыз тәсирин тийгизди. Нөкис қаласы бойынша 1999-жылда 1998-жыл менен салыстырғанда 7 кәрхана өним ислеп шығарыў көлеминиң төменлеўи себебинен 160 млн сомлық өнимлери жобадағыдан да кем жетистирди.

1999-жылы «ҚҚ мебель» АЖ да өним ислеп шығарыў көлемин төменлетип жиберди. «Гербиш заводы» АЖ лери дерлик банкрот ҳалына келген. Бул жағдайларды анализлегенимизде айырым кәрханаларда жұмысты дурыс шөлемлестире алмаўы себебинен өним ислеп шығарыўдың кемейип кетиўи, оларда ислеўшилердиң материаллық жағдайының төменлеўине, жұмыссызлар санының өсиўине алып келгенлиги белгили.

Усы мәселе бойынша төмендеги фактлик материалларға итибар беретугын болсақ, «ҚҚ мебель» АЖ де 2000-жылдың январында ислеўшилердиң орташа айлығы тек ғана 1612 сўмды қурады. Бул қала бойынша ең аз айлық болып табылады. Бул көрсеткиш «Маман» АЖ де 2162 сўмды, «Пивозавод»та 2230 сўмды, «Қырық қыз» АЖ де 2380 сўмды қурайды.

2000-жылдың 1-мартында 213 млн. 206 мың таяр өнимлер, сапасының төменлиги, бәсекеге шыдам бере алмаўы нәтийжесинде өз қарыйдарларын таба алмады. Мағлұматлар бойынша «Ресагрокурылыс индустрия» өндириллик бирлеспесинде 34 млн. сўм, «Даўыт» АЖ де 20 млн. сўм, Шийше усақлап сатыў заводында хәм «Султанўайс» таў кән карьеринде 12 млн сўмды қурайды. Санаат кәрханаларында орын алып атырған кемшиликлердиң баслы себеплериниң бири, өндиристе жаңа технология менен үскенелеў, реконструкциялаў мәселелелери менен шуғыланбағанлығының себебинен екенлиги мәлим [8].

2001-жылда Қарақалпақстанның улыўма өними 40520,6 млн сўмды пайда еткен болса, соннан Нөкис қаласы 10824,4 млн. сўм санаат өнимин ислеп шығарды. Нөкис қаласында 3169 ға жақын юридикалық шахс – кәрханалар дизимге алынған. 2003-жылы «Уздунробита», «Платтас», «Марказий Осиё реңли таслар компаниясы», «Осиё-вит», «Лотус», «Судочье», «Карт», «Кокут интернационал», «Шарк-текс», «Арал артемия компани», «Нукус морэй сервис», «Росэнерго» сыяқлы қоспа кәрханалар искерлик көрсетти. Нөкис бойынша барлық финансластырылған дереклер бойынша сарпланған капитал бюджетлер 5995 млн. сўмды пайда еткен болса, соннан шет ел инвестициясы 2071,4 млн. сўм болды.

Ғәрезсизлик дәўиринде жеке турақ жай қурылысы жылына 23,7 мың кв.м.ди пайда етти. Нөкис қаласы халқының турақжай менен тәмийинлениўи халықтың жан басына 1,4 кв.м. ден ибарат, ол республикада унамсыз көрсеткиш емес еди. 2002-2003-жылларында қала қурылысы комплексинде 44 қурылыс монтажлаў кәрхана хәм шөлкемлер хызмет көрсетти.

Егер республикада пуллық хызмет көрсетиў жан басына 6114,9 сўмды пайда еткен болса, оның ең жоқарғы дәрежеси Нөкис қаласына туўра келеди, яғный жан басына 16925,7 сўм. Халыққа хызмет көрсетиў республикада жан басына 474,4 сўм болған, тийкарынан бул Нөкисте 1443,5 сўмға жетти [9]. 1997-

жылы «Педрини» (Италия) фирмасы менен биргеликте мрамор плиталар ислеп шығаратуғын завод иске түсірилди, завод жылына 60 мың кв.м. плита ислеп шығаруы дәрежесине ийе болды.

Қаланың шығыс тәрепінде Болгариядан келтирилген үскенелер менен тәмийинленген өсімлик майы ислеп шығаратуғын киши завод иске түсти, оның бир жыллық өними 120 мың литр. Буннан тысқары Жәхән банки бюджети есабынан «Қызкеткен» посёлкасы халқын сыпатлы ишимлик сууы менен тәмийинлейтуғын имарат иске түсірилди.

Ислеп шығаруыда шет ел капиталының үлеси бир қанша раўажланды. 2005-жылда дизимге алынған 48 қоспа кәрханалардан 17 си Нөкис қаласында хызмет көрсетеди. Кәрханалардың ис хызмети 2005-жылғы мағлыұматлар бойынша, усы жылдың 9 айы даўамында 6,4 млрд.сұмлық халық пайдаланатуғын күнделикли товарлар ислеп шығарды. Олар экспортқа материаллар ислеп шығаруыға мөлшерленген (4,4 млн. АҚШ доллары) болса усы дәўир даўамында импорт бойынша, тек 1,3 млн. АҚШ доллары есабынан (олар тийкарынан технология) товар алып киргизилген [10].

Нөкис қаласында экономикада бир қанша дәрежеде раўажланыўлар менен бир қатарда машқалалар да бар еди. Тийкарынан, базар экономикасы принципери жеке мүлк пенен мәмлекетлик мүлк ортасындағы байланыслар жәрия қылынбаған. Мысылы, 2005-

жылда 10 кәрхана 1229 млн. сұм инвестиция киргизуі шәрти менен инвесторларға берилди. Буларға 13 хәм 19-санлы автокәрханалар, «Нөкис сүт» АЖ киреди, «Ыссылық орайы» АЖ, «Сельхозхимия», Орайлық автотранспорт, «Полиграфтәмийнат», ОДСП-1 промбазасы сыяклы кәрханалар акциялары сатуыға қойылды.

Қала инфраструктурасын раўажландыруы ушын хызмет етуғын кәрханалар саны 10 ға жетти. Соннан 2 акционерлик жәмийет, 8 и социаллық-ижара кәрханалар. Буннан тысқары арнаулы қурылыс кәрханасы бар. 2006-жылдың ақырына барып Нөкис қаласында ҳәр бир адамға 13,9 кв.м. турар жай майданына туўра келеди. Сол жылда 63,3 мың кв.м. турак жай пайдаланыўға берилди.

Нөкис қаласының социал-экономикалық мәдений раўажланыў дәрежесин төмендегише жуўмақлап көрсетиўге болады.

1991-2005-жыллары Нөкис қаласы ғәрезсиз Өзбекстанның бир бөлеги сыпатында үлкен өзгерислерди басынан кеширди. Экономикалық, мәдений хәм социаллық тараўларда әмелге асырылған реформалар қаланың заманағөй хәм тураклы раўажланыўына тийкар жаратты. Нөкис қаласы тек ғана Қарақалпақстан Республикасының хәкимшилиқ орайы емес, ал пүткил мәмлекет ушын әхмийетли мәдений хәм экономикалық орайға айланды.

Әдебиятлар

1. Выступление Президента Ислама Каримова на торжественной церемонии посвященной 70 летию города Нукуса. / «Вести Каракалпакстана», – Нукус, 13.0.92003.
2. ЦГА.Ф.322.ОП.1.Д.8,66.Л.1.
3. Ата-Мирзаев О., Гентишке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Ташкент: «Университет», 2002. 56-б.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 326-б.
5. / «Нөкис ҳақыйқаты», 1994, 8-сентябрь.
6. XXI шақырық халық депутатлары Нөкис қалалық кеңесиниң сессиясы. / «Нөкис ҳақыйқаты», 1994. 2- ноябрь.
7. Текущий архив хақимията г.Нукус за 1998 г. XIV сессия 1 Созыва Нукусского городского Совета народных депутатов.
8. / «Нөкис ҳақыйқаты», 2000-жыл, 4-апрель.
9. Справка об итогах социально-экономического развития и ходе экономических реформ в Республике Каракалпакстан за первое полугодие 2003 года. -Нукус, 2003. -С. 7.
10. Пайтахт санааты. / «Нөкис ҳақыйқаты», 2005-жыл, 17-ноябрь.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақистон Республикаси пойтахтининг мустақиллик йилларидаги ривожланишининг тарихий-хуқикий асослари таҳлил қилинган, ижтимоий ҳаёти асосларнинг шаклланиш босқичлари, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожланиш йўллари ёритилган. Қарақалпақистоннинг шаҳар қурилиш соҳаси бўйича тарихи янги саҳифалар билан тўлдирилди ва янги фактологик материаллар илмий муомалага киритилди.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются историко-правовые основы развития столицы Республики Каракалпакстан в годы независимости, описываются этапы формирования основ общественной жизни, пути экономического и социально-культурного развития. История Каракалпакстана в области градостроительства пополнилась новыми страницами, в научный оборот введены новые фактические материалы.

SUMMARY. This article is analyzed of historical-legal foundations in the development of the capital of Karakalpakstan Republic. In the years of independence is founded the social life, covered the steps of formation. The basis of city life, economic and social - cultural development and we also filled up their history of Karakalpakstan in the sphere of city building and lead up in scientific operation of new factual materials.